

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

An Interpretation of the Verse “Call upon Me; I will respond to you” With Emphasis on the Semantic Network of Supplication (Du‘ā’)

Alireza Kamali¹

1. Assistant Professor, Department of Qur‘ān and Hadith Studies,
Islamic Maaref University, Qom, Iran.
kamali@maaref.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>This study offers an interpretation of the Qur‘ānic verse “<i>Call upon Me; I will respond to you</i>” (Q 40:60), with particular emphasis on the semantic network of supplication (<i>du‘ā‘</i>) in the Qur‘ān. The central problem addressed in this research is the fragmented nature of previous studies, which have often examined concepts related to supplication in isolation and have failed to articulate a systematic perspective on the interrelations among these concepts. The necessity of this research arises from the pivotal status of supplication within the framework of Islamic religious teachings and the need for a comprehensive understanding of its various dimensions. Employing a descriptive-analytical method, this article draws upon the semantic network approach and etymological analysis of key terms in classical lexicographical and exegetical sources to interpret the verse “<i>Call upon Me; I will respond to you</i>” within a coherent semantic structure. The findings demonstrate that concepts related to supplication in the Qur‘ān are organized within a hierarchical network, wherein <i>dhikr</i> (remembrance) constitutes the cognitive foundation, <i>du‘ā‘</i> functions as the central core, and <i>‘ibādah</i> (worship) represents the ultimate goal. Moreover, the verse “<i>Call upon Me; I will respond to you</i>” serves as the axis of the supplicatory network, around which related concepts—such as <i>nidā‘</i> (calling), <i>istighāthah</i> (seeking urgent help), and <i>ibtihāl</i> (earnest entreaty)—derive their meanings. This study proposes a systematic model for understanding the intertextual relationships among supplicatory concepts in the Qur‘ān, offering insights applicable to thematic exegesis and religious education.</p>
<p>Date of received: 2025/05/06</p> <p>Date of modified: 2025/09/02</p> <p>Date of accepted: 2025/10/12</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Qur‘ān 40:60; Interpretation of supplication; Semantic network of <i>du‘ā‘</i>; Relationship with God.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Kamali, Alireza (2025). An Interpretation of the Verse “Call upon Me; I will respond to you” With Emphasis on the Semantic Network of Supplication (Du‘ā’). <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 16 (3). 79-100. DOI: 10.22034/16.63.3</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.3</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The Holy Qur'ān, as the divine Word and a comprehensive guide for humanity's journey toward proximity to God, necessitates a systematic and integrative approach to interpretation. Supplication (*du'ā'*), which is explicitly commanded in the verse "*Call upon Me; I will respond to you*" (Q 40:60), constitutes the pillar of worship and the most direct manifestation of the unmediated relationship between the servant and the Lord.

The primary issue addressed in this study is the absence of a holistic perspective on the concepts related to supplication in the Qur'ān when viewed as an interconnected "semantic network." Most previous studies have examined these terms independently, whereas within the Qur'ānic system they appear to function within an organized relationships that collectively shapes a complete discourse of supplication. Accordingly, the central research question is: **What are the semantic cores and concentric layers that constitute the network of supplication, with particular reference to the verse "*Call upon Me; I will respond to you*," and what types of relationships govern these components?**

Methodology

This research employs a **semantic network analysis** approach, focusing on the verse "*Call upon Me; I will respond to you*." Within this framework, key lexical items associated with the semantic field of supplication are not examined in isolation, but rather as interconnected network within a unified semantic structure and with two principal types of semantic relations is analyzed:

- **Paradigmatic (Substitutional) Relations:**

These refer to lexical items that can substitute for one another within similar contexts and share overlapping semantic and structural components, such as conceptual synonyms.

- **Syntagmatic (Combinatory) Relations:**

These refer to the horizontal arrangement and co-occurrence of words within syntactic constructions-such as predicative, descriptive, or genitive structures-which signal meaningful associations among them.

By integrating these two axes of semantic analysis, the study seeks to reconstruct the internal logic governing the Qur'ānic discourse on supplication.

Discussion

The semantic network analysis of supplication in the Qur'ān reveals a comprehensive, hierarchical map of interrelated concepts organized around the central core of *du'ā'*:

Du'ā' (Central Core)

Etymological analysis of *du'ā'* indicates that its primary meaning is "to incline or draw another through voice or speech," without necessarily implying a request. Consequently, the very act of establishing communicative contact and intimate discourse with God constitutes worship in itself, while petitioning for needs is a secondary aspect. Appearing over 200 times in the Qur'ān, *du'ā'* serves as the pivotal concept within this semantic network.

Dhikr (Foundational Basis)

Dhikr, meaning verbal or hearty remembrance of Allah, provides the cognitive and emotional substrate necessary for all forms of divine communication, including supplication. It acts as a safeguard against heedlessness and connects the individual and communal dimensions of worship.

Su’āl (The Interface of Need and Expression)

Su’āl represents the full communicative process, extending from an internal awareness of need (*existential questioning*) to its explicit articulation (*verbal request*). It mediates between *du’ā’* (as the basic act of communication) and *ijābah* (divine response).

Ṭalab (Directionality and Purpose)

While *du’ā’* establishes a background of the relationship, *ṭalab* gives it the direction and purpose and emphasizes active, investigative, and goal-oriented seeking relationship with Allah.

Nidā’ (Manifest and Communal Expression)

Nidā’ denotes loud calling and public address, representing the audible and social dimension of supplication—exemplified in practices such as the *adhān*. It stands in contrast to *najwā*.

Najwā (Hidden and Personal aspect)

Najwā refers to secret confidence and confidential communion with Allah, embodying the most intimate and inward form of personal relationship.

Istighāthah (Emergency Appeals)

Istighāthah signifies urgent pleas for assistance and deliverance in moments of crisis and utter helplessness, highlighting the exigent dimension of supplication.

Ibtihāl (Mystical and Striving Aspect)

Ibtihāl represents the apex of humility, persistent entreaty, and total self-abandonment before Allah. It manifests the mystical dimension of supplication at highest level and may also carry socio-legal significance, as in the event of *mubāhalah*.

‘Ibādah (Ultimate Goal and Overarching Framework)

‘Ibādah as a supreme mode of servanthood shows the general situation and all-encompassing state of the servant–Lord relationship. All preceding concepts—including *du’ā’*—are subsumed under this comprehensive notion and all are in the direction of establishing the divine servitude. By establishing a paradigmatic relationship between *du’ā’* and *‘ibādah*, the verse “*Call upon Me; I will respond to you*” presents supplication as the concrete and living embodiment of worship itself.

From the light of this semantic network, the verse “*Call upon Me; I will respond to you*” is no longer an isolated command but rather a gateway into an integrated system of divine–human communication. This verse constitutes the main core of the network, and its scope encompasses all forms and levels of supplication, from silent whisperings to public calls, from ordinary requests to desperate cries and imploration at utmost level of mysticism. Allah, in this verse, made the mere supplication as an introduction to His response that it itself is an affirmation of very etymological concept of *du’ā’* (making the relationship). This overview, shows that how other words of the network like *dhikr* (preparatory), *su’āl* (explainer) and *‘ibādah* (purpose) act as explainers and supplements for this verse and present a deep and multidimensional interpretation of it.

Conclusion

This study demonstrates that the Qur’ānic concepts related to supplication are not fragmented, but rather organized within a coherent, interconnected, and hierarchical network with certain semantic relations (paradigmatic and syntagmatic). *Dhikr* functions

as the foundational layer, *du'ā'* serves as the central core, various terms such as *su'āl*, *nidā'*, *najwā*, *istighāthah*, and *ibtihāl* represent distinct forms and stages of supplication, and *ibādah* constitutes the ultimate objective.

The verse “*Call upon Me; I will respond to you*” occupies the heart of this network. Understanding it within this semantic framework profoundly changes our perception of the depth and scope of humanity’s relationship with Allah—a relationship that lies at the very core of creation’s purpose.

References

- *The Holy Qur'ān*.
- al-Zamakhsharī, Maḥmūd b. 'Umar (1986). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl (the Most Discoverer of the Facts of the Revelation and the Springs of the Opinions in the Aspects of the Interpretation)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Zamakhsharī, Maḥmūd b. 'Umar (1998). *Asās al-Balāghah (the Foundation of the Eloquence)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Amīnī, Farīdeh (2013). *Ma'nashenasie Emam dar Qoran (The Semantics of “Imām” in the Qur'ān)*. Unpublished M.A Thesis. Tehran: Al-Zahra University. [In Persian]
- Ḥuwayzī, 'Abd 'Alī b. Jum'ah (1994). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn (the Exegesis of the Light of two Precious Things)*. Qom: Ismā'īliyyān. [In Arabic]
- Ibn 'Aṭīyyah, 'Abd al-Ḥaqq b. Ghālib (2001). *Al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-'Azīz (the Short Written in the Commentary of the Noble Book)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh al-Qummī (Shaykh al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī (1995). *Al-Tawḥīd (the Monothiesm)*. Qom: Daftar-e Intishārāt-e Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad (1984). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah (the Dictionary of Criteria of the Words)*. Qom: Daftar-e Tablīghāt-e Islāmī. [In Arabic]
- Imām al-Sajjād ('Alī b. al-Ḥusayn). *Al-Ṣaḥīfah al-Sajjādiyyah*. [In Arabic]
- Khāwānīn-Zādeh, Muḥammad 'Alī (2011). *Ma'nashenasie Asmaa Allah dar Qoran al-Karim (The Semantics of the Divine Names in the Holy Qur'ān)*. Tehran: Imam Ṣādiq University Press. [In Persian]
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer, et al. (1993). *Tafsīr Namūneh (the Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Meybodī, Aḥmad b. Muḥammad (1992). *Kashf al-Asrār wa 'Uddat al-Abrār (discovering the Secrets and the Means of the Righteous)*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Nekūnām, Ja'far (2011). *Daramadi bar Ma'nashenasi dar Qoran (An Introduction to Semantics in the Qur'ān)*. Qom: Neynawā. [In Persian]
- Qummī, 'Abbās (2003). *Mafātīḥ al-Jinān (the Keys of the Paradises)*. Qom: Mashhūr. [In Arabic]
- Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn b. Muḥammad (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (the Vocabulary Words of Quran)*. Beirut & Damascus: Dār al-'Ilm and Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Sayyid b. Ṭāwūs, 'Alī b. Mūsā (n.d.). *Al-Luhūf*. Qom: Dalīle Mā. [In Arabic]

- Shafī'-Zādeh, Marzieh; Parvīn, Bahārzādeh; & Fathīyeh, Fattāhī-Zādeh, (2014). Ma'nashenasie Kalameh dar Qorane Karim ba Ta'kid bar Rawabete Hammesini wa Janeshini (“The Semantics of Words in the Holy Qur'ān with Emphasis on Syntagmatic and Paradigmatic Relations”). *Journal of Qur'ān and Ḥadīth Studies*, 47(1), 99–130. <https://doi.org/10.22059/jqst.2014.51935>. [In Persian]
- Sharīf al-Raḍī, Muḥammad b. al-Ḥusayn (compiler). *Nahj al-Balāghah*. Edited by Ṣubḥī al-Ṣāliḥ. Qom: Dār al-Hijrah. [In Arabic]
- Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan (1993). *Majma' al-Bayān fī 'Ulūm al-Qur'ān (the Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Tehran: Nāṣir Khusro. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (1969). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Explanation in the Commentary of the Quran)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]

تفسير آية «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» مع التأكيد على الشبكة الدلالية للدعاء

عليرضا كمالی^١

١. أستاذ مساعد، قسم معارف القرآن والحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

kamali@maaref.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
يتناول هذا البحث تفسير الآية الكريمة «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» في ضوء الشبكة الدلالية لمفهوم الدعاء في القرآن الكريم. وتتبع إشكالية البحث من تشتت الدراسات السابقة في تحليل المصطلحات المرتبطة بالدعاء، وغياب رؤية نسقية تُبين العلاقات الداخلية بين هذه المفاهيم. وتبرز أهمية البحث بالنظر إلى المكانة المركزية للدعاء في منظومة المعارف الدينية، والحاجة إلى فهم شامل لأبعاده المتعددة. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي، مستفيدة من منهج المعنى الشبكي في علم الدلالة، إلى جانب التحليل الاشتقائي للمصطلحات في المصادر اللغوية والتفسيرية، وذلك لتفسير الآية المذكورة على أساس شبكة المفاهيم الدلالية للدعاء. وتُظهر النتائج أن مصطلحات الدعاء في القرآن تنتظم ضمن بنية هرمية؛ حيث يُشكّل «الذِّكْر» الأساس المعرفي، و«الدعاء» النواة المركزية، و«العبادة» الغاية النهائية. كما تبين أن آية «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» تمثل محور شبكة الدعاء، بحيث تكتسب المفاهيم الأخرى - مثل النداء، والاستغاثة، والابتهاال - معناها في ضوءها. ويقدم هذا البحث نموذجاً منهجياً لفهم العلاقات بين-نصية لمفاهيم الدعاء، بما يساهم في تعزيز التفسير الموضوعي والتربية الدينية.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/١١/٠٦ تاريخ المراجعة: ١٤٤٧/٠٣/٠٩ تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٤/١٩
آية ٦٠ من سورة غافر، تفسير الدعاء، الشبكة الدلالية للدعاء، العلاقة مع الله.	الألفاظ المفتاحية
كمال، عليرضا (١٤٤٦). تفسير آية «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» مع التأكيد على الشبكة الدلالية للدعاء. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣). ١٠٠ - ٧٩. DOI: 10.22034/16.63.3	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/16.63.3	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

تفسیر آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» با تأکید بر شبکه معنایی دعا

علیرضا کمالی^۱

۱. استادیار، گروه معارف قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

kamali@maaref.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۷۹-۱۰۰)</p> 	<p>این پژوهش به تفسیر آیه شریفه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» با تأکید بر شبکه معنایی دعا در قرآن کریم می‌پردازد. طرح مسئله بر پراکندگی مطالعات پیشین در تحلیل اصطلاحات مرتبط با دعا و عدم تبیین نگاه نظام‌مند به روابط بین این مفاهیم است. ضرورت تحقیق با توجه به جایگاه محوری دعا در منظومه معارف دینی و نیاز به درکی جامع از ابعاد مختلف آن تبیین می‌شود. در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش شبکه‌ای معناشناسی و تحلیل ریشه‌شناختی مصطلحات در منابع لغوی و تفسیری به تفسیر آیه شریفه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» بر پایه شبکه معنایی دعا می‌پذیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مصطلحات دعا در قرآن در یک ساختار سلسله‌مراتبی سازمان می‌یابند که در آن «ذکر» به عنوان پایه شناختی، «دعا» به عنوان هسته مرکزی و «عبادت» به عنوان غایت نهایی است. همچنین، آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» به عنوان محور شبکه دعا اشته که سایر مفاهیم؛ مانند: ندا، استغاثه و ابتهال حول آن معنا می‌یابند. این پژوهش الگویی نظام‌مند برای درک روابط بینامتنی مفاهیم دعا ارائه می‌دهد که می‌تواند در حوزه تفسیر موضوعی و تربیت دینی مورد توجه و بهره‌برداری قرار گیرد.</p>
<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰</p>	<p>آیه ۶۰ غافر، تفسیر دعا، شبکه معنایی دعا، ارتباط با خدا.</p>
<p>استناد:</p>	<p>کمالی، علیرضا (۱۴۰۴). تفسیر آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» با تأکید بر شبکه معنایی دعا. <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۶ (۳). ۷۹-۱۰۰. DOI: 10.22034/16.63.3.79-100</p>
<p>کد DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.3</p>
<p>ناشر:</p>	<p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

طرح مسئله

قرآن کریم کلام پروردگار هستی و دستورالعمل زندگی انسان جهت رسیدن به قرب الهی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت عترت علیهم السلام مفسران اصلی این کتاب آسمانی هستند که به تبیین آیات و پاسخ به سؤال‌های مخاطبان و دفع شبهات آنان پرداخته‌اند. دعا، به عنوان ستون عبادت و تجلی بی‌واسطه رابطه عبد و معبود، جایگاهی محوری در منظومه معارف اسلامی دارد.

مسئله اصلی این پژوهش، فقدان نگاهی نظام‌مند به این واژگان به مثابه «شبکه معنایی» یکپارچه است. اغلب تحقیقات پیشین، این مصطلحات را به صورت منفرد و جدا از یکدیگر بررسی کرده‌اند، حال آنکه به نظر می‌رسد این مفاهیم در منظومه قرآنی، در روابطی هم‌نشینانه و جانشینانه با یکدیگر قرار گرفته و گفتمان کامل «دعا» را شکل می‌دهند. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش آن است که هسته‌ها و حلقه‌های معنایی تشکیل‌دهنده شبکه واژگانی دعا در قرآن کریم، با محوریت آیه «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» کدامند؟ و چه نوع روابطی میان این واژگان معنایی برقرار است؟ هدف این تحقیق، ارائه تحلیلی نظام‌مند از این شبکه برای تبیین و تفسیر کامل‌تر گفتمان قرآنی دعا است.

مفهوم دعا که هم در قرآن کریم و هم در سنت معصومان علیهم السلام بر آن تأکید شده، صرفاً یک منسک از نوع کلام و سخن نیست که با کلماتی بیان شود و لقلقه زبان باشد؛ بلکه نمودی از یک ارتباط وجودی و عمیق است. خدای متعال در آیه شریفه «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ»^۱ با امری مستقیم، دعوت به دعا کرده و محض انجام آن را شرط اجابت خود قرار داده است. مطالعه این مفهوم در قرآن کریم نشان می‌دهد که دایره معنایی آن تنها به واژه «دعا» محدود نمی‌شود؛ بلکه شبکه‌ای به هم تنیده از مصطلحات هم‌خانواده را در بر می‌گیرد که هر کدام، جنبه‌ای خاص از این ارتباط را نمایندگی می‌کنند. واژگانی چون: «سؤال»، «طلب»، «ابتهال»، «استغاثه»، «مناجات»، «نداء» و «عبادت» در بسترهای مختلف قرآنی ظاهر شده‌اند.

پیشینه تحقیق

اگرچه مفهوم دعا همواره به عنوان یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم قرآنی و حدیثی مورد توجه پژوهشگران حوزه معارف اسلامی بوده است؛ اما رویکرد غالب در این مطالعات، بیشتر توصیفی -

تجمیعی یا تفسیر موضوعی پراکنده بوده و کمتر به واکاوی نظام مند ساختار زبانی و شبکه معنایی آن پرداخته شده است. آثار علمی در این زمینه، عمدتاً به جمع‌آوری ادعیه و تبیین فضیلت‌های آنها اکتفا کرده‌اند و در دوران معاصر نیز اگرچه آثاری با رویکرد معناشناسی واژگانی ظهور یافته است؛ اما دامنه پژوهشی آنها معمولاً به تحلیل تکواژه‌ها یا حوزه معنایی محدودی، خلاصه شده است. برای مثال، مطالعاتی که به بررسی ماده «دعو» یا واژگانی مانند «سؤال» و «تضرع» پرداخته‌اند، عموماً این مصطلحات را در انزوا و بدون توجه به پیوندهای ساختاری و نظام مند آنها با دیگر مصطلحات هم‌خانواده در قرآن کریم تحلیل و تفسیر کرده‌اند. این پراکندگی و عدم ارائه تصویری یکپارچه از گفتمان قرآنی دعا، خلأ پژوهشی محسوسی را ایجاد کرده است. افزون بر این، تمرکز اکثر پژوهش‌های پیشین بر جنبه‌های ادبی، اخلاقی یا تفسیری دعا بوده و کمتر به تبیین روابط نظام مند بین واحدهای معنایی تشکیل‌دهنده این شبکه، از قبیل روابط هم‌نشینی، جانشینی و عموم و خصوص توجه شده است. بنابراین، مسئله اصلی این است که علی‌رغم وجود مطالعات پراکنده، هیچ پژوهشی با روشی نظام مند و با محوریت آیه شریفه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» به استخراج و تحلیل همه واژگان مرتبط در یک شبکه به هم پیوسته نپرداخته است. این پژوهش در صدد است با بهره‌گیری از رهیافت تحلیل شبکه معنایی، این خلأ را پر نموده و الگویی جامع از مناسبات معنایی حاکم بر گفتمان قرآنی دعا را ارائه دهد.

تبیین شبکه معنایی دعا در قرآن کریم، با شناسایی روابط نظام مند بین مصطلحات مرتبطی چون: «دعا»، «ندا» و «ابتهال» به درکی جامع از این منظومه مفهومی می‌انجامد. این نگاه کل‌نگر به مفسر امکان می‌دهد از سطح قرائت تک آیات فراتر رود و با کشف پیوندهای درون‌متنی، معانی پنهان مفاهیم را آشکار سازد. در مواجهه با آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ»، این روش نشان می‌دهد چگونه سایر واژگان به عنوان مکمل یا مفسر این آیه محوری عمل می‌کنند. این رویکرد از تفسیر جزئی‌نگر جلوگیری کرده و ابزاری روشمند برای درک انسجام درونی قرآن کریم را فراهم می‌آورد.

کارکردهای وجودی دعا

دعا در منظومه فکری اسلام، به عنوان عالی‌ترین تجلی ارتباط انسان با خدا، جایگاهی محوری و بی‌بدیل دارد. این مفهوم که در آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ»^۱ به صورت امری الهی تأکید شده، فراتر از

یک تکلیف عبادی، نشان‌دهنده رابطه وجودی عبد و معبود است. از منظر اسلامی، دعا صرفاً درخواست امور مادی نیست؛ بلکه ابزاری برای تقرب وجودی، اظهار عجز و وابستگی مطلق به ذات الهی و تحقق عبودیت در تمامی ابعاد زندگی است.

این ارتباط معنوی، آثار تحول‌آفرینی در حیات فردی و اجتماعی انسان به جای می‌گذارد. در بعد فردی، دعا موجب ارتقاء آرامش روانی، تقویت صبر و امیدواری در مواجهه با سختی‌ها و تعمیق توکل و خودآگاهی معنوی می‌شود. در بعد اجتماعی، با تزریق روحیه فروتنی و زدودن غرور فردی، زمینه تقویت همبستگی اجتماعی، تعاون و ایثار را فراهم می‌آورد. این فرایند، در نهایت جامعه را به سمت تحقق عدالت و اخلاق الهی سوق می‌دهد. بنابراین، دعا نه تنها یک عمل عبادی، که نیرویی محرکه در مسیر تحقق کمال انسانی و ساختن تمدنی الهی محسوب می‌شود.

ارتباط‌های معنایی واژگان

روابط معنایی واژگان به دو شکل رابطه جانشینی و هم‌نشینی است که به اختصار توضیحی در باره آن داده می‌شود:

۱. رابطه جانشینی

رابطه جانشینی به جایگزینی واحدهای زبانی با قابلیت کاربرد در بافت یکسان اشاره دارد. این رابطه، حاکی از نوعی انتخاب و تعامل میان واژه‌های یک نظام زبانی است.^۱ در این پژوهش، واژگان پرتکرار در اولویت تحلیل قرار گرفته و واژه‌های کم‌بسامد کنار گذاشته می‌شوند. نتیجه این فرآیند، شناسایی واژگان جانشین از میان پرکاربردترین واژگان مرتبط با مفهوم هدف است.^۲ با تسامح می‌توان این واژگان را در جایگاه مترادفات مفهومی در نظر گرفت.^۳ برای شناسایی دقیق واژه‌های جانشین، توجه به دو عامل ضروری است: نخست، مؤلفه‌های معنایی مشترک و دوم، ساختار ترکیبی و هیئت صرفی - نحوی مشابه.^۴

۱. امینی، *معناشناسی امام در قرآن*، ص ۲۲.

۲. شفیع‌زاده و دیگران، «معناشناسی کلمه در قرآن کریم با تاکید بر روابط هم‌نشینی و جانشینی»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، ش ۱، ص ۱۰۴.

۳. نکونام، *درآمدی بر معناشناسی در قرآن*، ص ۳۵۳.

۴. شفیع‌زاده و دیگران، همان، ص ۵۸.

۲. رابطه هم‌نشینی

رابطه هم‌نشینی به چینش افقی واژگان در محور ترکیب و همجواری آنها در ساختار جمله اشاره دارد. این چیدمان مبتنی بر اصول نحوی و بافت زبانی صورت می‌پذیرد.^۱ در این رابطه، واژه‌های پیرامونی به عنوان نشانه‌های معناشناختی عمل کرده و در ترکیبات اسنادی، وصفی، اضافی و حرفی ظاهر می‌شوند.^۲ واژگان قرآن کریم در قالب شبکه‌ای به هم پیوسته و در چهارچوب دستگاه معنایی منسجمی به کار رفته‌اند.

تحلیل شبکه معنایی دعا

در این بخش، به تحلیل و تبیین واژه قرآنی «دعا» و مصطلحات هم‌خانواده معنایی آن در قرآن کریم پرداخته می‌شود.

۱. مفهوم شناسی واژه دعا

ریشه‌شناسی واژه «دعا» بر اساس دیدگاه ابن فارس، حاکی از آن است که اصل ثلاثی مجرد «دعو» از مصدر «الدَّعَوْه» به معنای «تمایل دادن دیگری از طریق ایجاد صوت یا کلام» است.^۳ وی با تفکیک دقیق کاربردهای این ریشه، «الدَّعَوْه» را به معنای فراخواندن و ندا دادن و «الدَّعَوْه» (به کسر دال) را به معنای انتساب و نسبت دادن (به‌ویژه در مورد فرزندخواندگی) دانسته است. این تمایز معنایی به وضوح در آیات و متون اسلامی بازتاب یافته است؛ چنان‌که در آیه «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ»^۴ واژه «أَدْعِيَاء» به معنای پسرخوانده‌ها به کار رفته که از «الدَّعَوْه» مشتق شده است. همچنین، در عبارت تاریخی «الدَّعِي ابْنُ الدَّعِي»^۵ که اشاره به نسب ناپاک دارد، همین مفهوم مد نظر است. در مقابل، در سخن امام علی علیه السلام: «مُنِيْتُ بِمَنْ لَا يُطِيعُ إِذَا أَمَرْتُ وَلَا يُجِيبُ إِذَا دَعَوْتُ»^۶ واژه «دَعَوْتُ» از ماده «الدَّعَوْه» و به معنای فراخواندن و ندا دادن است.

بر این اساس، مطابق تحلیل ابن فارس، دعا در اصل به معنای ایجاد ارتباط از طریق صوت یا

۱. خوانین زاده، *معناشناسی اسماء الله در قرآن کریم*، ص ۳۰.

۲. نکونام، *درآمدی بر امام شناسی در قرآن*، ص ۳۵۳.

۳. ابن فارس، *مقاییس اللغه*، ج ۲، ص ۲۷۹.

۴. احزاب / ۴.

۵. سید بن طاووس، *لهوف*، ص ۹۷.

۶. شریف رضی، *نهج البلاغه*، خطبه ۳۹.

کلام است و لزوماً متضمن درخواست و طلب نیست. از این منظر، نفس برقراری ارتباط و مناجات با خداوند به قصد جلب توجه و تمایل پروردگار، تحقق بخش مفهوم دعا است و درخواست حاجت، امری تبعی و فرعی بر این ارتباط به شمار می‌رود. این نگاه ریشه‌شناختی، درک عمیق‌تری از جایگاه دعا به عنوان محوری‌ترین شکل عبادت در اسلام ارائه می‌دهد.

این مفهوم با مشتقات گوناگونش بیش از ۲۰۰ بار در قرآن کریم به کار رفته که خود گواهی بر اهمیت محوری آن در منظومه مفاهیم قرآنی است.

تحلیل و جمع‌بندی

واژه «دعا» در اصل به معنای ایجاد ارتباط و جلب توجه از طریق صوت یا کلام است، بدون آنکه لزوماً متضمن درخواست و طلب باشد.^۱ این مفهوم، دو کاربرد اصلی دارد:

۱. الدَّعْوَةُ: به معنای فراخواندن و ندا دادن؛ مانند: «إِذَا دَعَوْتُ» در سخن امام علی علیه السلام؛

۲. الدَّعْوَةُ: به معنای انتساب و نسبت دادن؛ مانند: «أَدْعِيَاءُ» در آیه ۴ سوره احزاب.

در منظومه قرآنی، «دعا» به عنوان هسته مرکزی شبکه معنایی عمل می‌کند که سایر مصطلحات مرتبط؛ مانند: سؤال، ندا و استغاثه حول آن سازمان می‌یابند. کاربرد گسترده این واژه (بیش از ۲۰۰ مورد) در قرآن، نشان‌دهنده نقش محوری آن در گفتمان ارتباط انسان با خداست. از منظر قرآن، نفس برقراری این ارتباط - حتی بدون درخواست حاجت - عین عبادت محسوب می‌شود.^۲

۲. واژگان معادل و رابطه مفهومی

واژه دعا در آیه «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» صورت‌ها و انحاء مختلف دعا را در بر می‌گیرد، چنان‌که میبیدی در این باره می‌نویسد:

دعا لفظی جامع است بیست خصلت از خصال حسنات در ضمن آن مجتمع، همچون معجونی ساخته از اخلاق متفرق، و آن عبادت است و اخلاص و حمد و شکر و ثنا و تهلیل و توحید و سؤال و رغبت و رهبت و ندا و طلبت و مناجات و افتقار و خضوع و تذلل و ممکنت و استغاثه و استکانت و التجا، رب العالمین باین کلمات مختصر که فرمود: ادْعُونِي أَسْتَجِبْ

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۲، ص ۲۷۹.

۲. غافر / ۶۰.

لَكُمْ ترا با این بیست خصلت می خواند و ثواب آن بیست خصلت ترا می دهد، تا بدانی که این قرآن جوامع الكلم است.^۱

در ادامه به بررسی مهم ترین واژگان معادل و مرتبط با مفهوم دعا در آیات قرآن کریم و تحلیل آن پرداخته می شود:

یک. واژه «طلب»

واژه «طلب» بر گرفته از ریشه «طلب» است که به موجب تعریف ابن فارس، دلالت بر «ابتغاء الشيء» (جستجو و طلبیدن چیزی) دارد.^۲ این مفهوم در بافتارهای قرآنی و روایی به روشنی تجلی یافته است؛ چنان که در آیه «فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا»^۳ بیانگر ناتوانی در «پنجویی و به دست آوردن» آب است. همچنین در متون دعایی نظیر *صحیفه سجادیه*، عبارت «طلبة» در «انجح طلبتی»^۴ به معنای «خواسته» به کار رفته که دلالت بر جنبه التماسی و درخواستی این واژه دارد.

از منظر معناشناختی، راغب اصفهانی «طلب» را «جستجوی چیز مادی یا معنوی با قصد دستیابی به آن» تعریف می کند که بر مؤلفه فعالانه و هدفمند بودن این عمل دلالت می نماید.^۵ در حوزه ارتباط با معبود، «طلب» به مثابه یکی از مصطلحات هم خانواده «دعا» عمل می کند؛ اما با تأکید ویژه بر سویه طلب کنندگی و استدعایی آن. این تمایز در آیه ۷۳ سوره حج نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ آنجا که در توصیف عبادت کنندگان بت ها و ناتوانی ایشان، از تعبیر «ضَعْفَ الطَّالِبِ وَ الْمَطْلُوبِ» استفاده شده است.

در باره اینکه مقصود از طالب و مطلوب چیست؟ نظرات مختلفی از سوی مفسران ارائه شده که یکی از آنها این است که «طالب» اشاره به عبادت کنندگان (طلب کنندگان) و «مطلوب» اشاره به بت ها (معبودهای طلب شده) دارد.^۶ این نظر، که دیدگاه ترجیحی آیت الله مکارم شیرازی است،^۷

۱. میبیدی، *کشف الاسرار و عدة الابرار*، ج ۸، ص ۴۹۲.

۲. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۳، ص ۴۱۷.

۳. کهف / ۴۱.

۴. *صحیفه سجادیه*، دعای ۱۲: «صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَأَقْضِ حَاجَتِي وَأَنْجِحْ طَلَبَتِي».

۵. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۵۲۲.

۶. طوسی، *التبیین*، ج ۷، ص ۳۴۱؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۱۵۲؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۴، ص ۴۰۸.

۷. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۴، ص ۱۷۳.

خود گویای رابطه طلبندگی و استدعا در این مفهوم است. بر این اساس، «طلب» در شبکه معنایی دعا، عمدتاً بر جنبه فعال و متقاضیانه ارتباط با خدا تأکید می‌ورزد.

تحلیل و جمع‌بندی

بر پایه تحلیل ارائه شده، واژه «طلب» در شبکه معنایی دعا، کارکردی فعالیت‌محور و غایت‌گرا دارد. در حالی که «دعا» بر ایجاد ارتباط وجودی با خدا تأکید می‌ورزد، «طلب» بر فرآیند جستجو، پیگیری و تلاش برای وصول به هدفی مشخص دلالت دارد. این تمایز در کاربرد قرآنی این واژه نیز مشهود است؛ چنانچه در آیه ۴۱ سوره کهف، طلب به معنای کوشش برای دستیابی به امری مادی (آب) به کار رفته و در حوزه مفاهیم دینی، نمایانگر سویه پویا و متقاضیانه عبادت است.

در مقایسه با سایر مصطلحات هم‌حوزه، نظیر: سؤال یا ابتهال، طلب حامل بار معنایی فاعلیت و عاملیت است. به بیان دقیق‌تر، اگر «دعا» زیرساخت ارتباط با خدا را فراهم می‌کند، «طلب» جهت‌دهی و غایت‌مندی این ارتباط را نمایندگی می‌کند. این ویژگی در آیه «ضَعَفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ»^۱ نیز بازتاب یافته که در آن، «طالب» (عابد) به عنوان کنشگر فعال در فرآیند طلبیدن «مطلوب» (معبود) تصویر شده است؛ از این رو، در گفتمان قرآنی، طلب صرفاً به عنوان معادلی برای دعا عمل نمی‌کند؛ بلکه در نقش مکمل مفهومی آن ظاهر می‌شود که بر ضرورت تلفیق «ارتباط وجودی» با «تلاش آگاهانه برای تحقق غایت» در مناسبات انسان با خدا تأکید می‌ورزد. این تحلیل گامی در راستای تدقیق روابط معناشناختی در حوزه مفاهیم بنیادین دینی محسوب می‌شود.

دو. واژه «سؤال»

واژه «سؤال» یکی دیگر از مصطلحات محوری در حوزه دعا است. امام صادق علیه السلام درباره جایگاه سؤال به یکی از یارانش به نام مِیْسِر بن عَبْدِ الْعَزِيز فرمود: «يَا مَيْسِرُ ادْعُ وَلَا تَقُلْ إِنَّ الْأَمْرَ قَدْ فُرِغَ مِنْهُ إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَنَزِلَةً لَا تُنَالُ إِلَّا بِمَسْئَلَةٍ، وَلَوْ أَنَّ عَبْدًا سَدَّ فَاهُ وَلَمْ يَسْأَلْ لَمْ يُعْطَ شَيْئًا فَسَلْ تُعْطَ، يَا مَيْسِرُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابٍ يُفْرَعُ إِلَّا يُوشِكُ أَنْ يُفْتَحَ لِصَاحِبِهِ»^۲ در نزد خداوند مقاماتی است که بدون درخواست و دعا کسی به آن نمی‌رسد.

بر پایه ریشه‌شناسی ابن فارس ماده «س‌ل» بر درخواست و پرسش دلالت دارد^۳ و راغب

۱. حج / ۷۳.

۲. حویزی، تفسیر نور الثقلین، ج ۱، ص ۴۷۵.

۳. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۲۴.

اصفهان‌ی آن را ناظر به حاجتی می‌داند که نفس، اشتیاق وافر و نسبت به آن دارد.^۱ این مفهوم در آیات قرآنی همچون «قَدْ أُوتِيَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى»^۲ که در پاسخ به درخواست‌های متعدد حضرت موسی علیه السلام نازل گردیده، و همچنین در ادعیه مأثوره از معصومان علیهم السلام نظیر: «أَسْأَلُكَ سُؤَالَ مَنْ اشْتَدَّتْ فَاقَتُهُ» تجلی یافته است.^۳ این عبارت به طور خاص، بر اساس «مَنْ اشْتَدَّتْ فَاقَتُهُ» بیانگر درخواست کسی است که از عمق نیاز و عجز شدید مانند سائل محتاج و نیازمند از درگاه خدای بی‌نیاز پرسشگری و درخواست می‌نماید.

در تقسیم‌بندی اقسام دعا بر اساس محوریت سؤال، می‌توان به دو قسم اصلی اشاره نمود: نخست، «دعای استفهامی» که به صورت پرسش برای کسب معرفت یا حکم و ... مطرح می‌شود، نظیر آیه «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ»؛^۴ دوم، «دعای التماسی» که به درخواست حاجت از خداوند اشاره دارد و خود به دو شکل «سؤال صریح» (زبانی) مانند درخواست‌های زیاد حضرت موسی علیه السلام از خدای متعال که با «رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي»^۵ آغاز می‌شود و پس از آن خدای متعال با «سؤالک» به اجابت این سؤال‌ها تصریح می‌فرماید و «سؤال ضمنی» (حالی) که از طریق حالت فقر و نیاز وجودی انسان ابراز می‌گردد، که آیه شریفه «أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ...»^۶ بیانگر فقر وجودی و ذاتی انسان در برابر خدای متعال است. بخش اعظم نیاز انسان با زبان حال از خدای غنی مطلق درخواست و از سوی باری تعالی به اجابت می‌رسد؛ همان‌گونه که آیه «وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا» بیانگر غیرقابل شمارش بودن نعمت‌های الهی است که اکثر آنها بدون خواسته زبانی انسان از سوی خدا داده شده است.

این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که سؤال نه تنها به عنوان یکی از مصطلحات معادل دعا عمل می‌کند؛ بلکه به عنوان عنصر ساختاردهنده به گفتمان دعا و نشان‌دهنده اوج ارتباط وجودی انسان با خدای غنی مطلق ایفای نقش می‌نماید.

تحلیل و جمع‌بندی

بررسی واژه «سؤال» در چارچوب شبکه معنایی دعا، نقش آن را به عنوان پل ارتباطی میان نیاز

۱. راغب اصفهان‌ی، *مفردات*، ص ۴۳۷.

۲. طه / ۳۶.

۳. قمی، *مفاتیح الجنان*، دعای کمیل.

۴. بقره / ۱۸۶.

۵. طه / ۲۵.

۶. فاطر / ۱۵.

درونی و بیان آشکار در مناسبات انسان با خدا آشکار می‌سازد. این مفهوم، نه تنها یک درخواست زبانی؛ بلکه تجلی فرآیند کامل ارتباطی از مرحله احساس نیاز تا ابراز آن است. واژه دعا را در سه لایه می‌توان مورد تحلیل قرار داد:

۱. لایه وجودشناختی: سؤال از «فقر ذاتی» انسان (أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ) نشئت می‌گیرد. این فقر، تنها با «غناى مطلق» الهی (وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ) تکمیل می‌شود.

۲. لایه زبانی: سؤال صریح، مانند درخواست‌های حضرت موسی علیه السلام صورت متجسد نیاز وجودی است. فعل مضارع در «يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»^۱ بر استمرار این رابطه دلالت دارد.

۳. لایه کارکردی: سؤال، نقش میانجی بین «دعا» (به منزله ایجاد ارتباط) و «اجابت» (به عنوان پاسخ الهی) ایفا می‌کند.

بنابراین سؤال در شبکه معنایی دعا، کارکرد دوگانه دارد: از یک سو، بازتاب‌دهنده حالت درونی انسان (سؤال حالی) و از سوی دیگر، ابزار بیان آن (سؤال زبانی). این دوگانگی، نشان می‌دهد که سؤال تنها یک «درخواست» نیست؛ بلکه نماد کامل رابطه عبد و معبود است که در آن، نیاز انسان با غناى الهی پیوند می‌خورد.

این تحلیل، جایگاه سؤال را به عنوان هسته میانی در شبکه مفاهیم دعا تثبیت می‌کند که هم با «دعا» (به عنوان اصل ارتباط) و هم با «اجابت» (به عنوان پاسخ) در تعامل است.

سه. واژه «ندا»

واژه «ندا» از ریشه «ن دو» در زبان عربی، بر افزایش حجم صدا و ابراز آشکار آن دلالت دارد. طبرسی آن را بالاترین اندازه صوت در دعا می‌داند.^۲

«ندا» که به گونه صوت به گوش شنونده می‌رسد، نسبت به شنونده گاه حامل بار معنایی و غرض ارتباطی است و به عنوان ابزاری برای انتقال پیام به کار می‌رود و گاه کارکردی از باب «نعیق» (صدای بی‌مفهوم) دارد و همانند صدای چویان برای مدیریت گله خویش است.^۳

در کاربرد قرآنی، ندا عمدتاً به فراخوانی رسا و عمومی اشاره دارد؛ برای نمونه در آیه «وَنُوحًا إِذْ

۱. الرحمن / ۲۹.

۲. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۶۳.

۳. بنگرید به: بقره / ۱۷۱.

نَادَى مِنْ قَبْلِ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ^۱ ندای حضرت نوح بیانگر درخواست آشکار و بلند او از خداست. همچنین، در آیه «وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ»^۲ ندا به اذان - که بانگی رسا و دارای محتوای دینی است - تفسیر شده است.^۳ همین گونه، در آیه «رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ»،^۴ ندا به فراخوانی آشکار و عمومی به سوی ایمان اطلاق گردیده است.

با این حال، ندا در مواردی - با قید «خفی» - به کار رفته است، چنان که در آیه «إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا»^۵ آمده است. این استثنا در واقع تأییدی بر قاعده است؛ زیرا نیاز به قید اضافی «خفی» نشان می‌دهد که اصل در ندا، بلندی و آشکاری صوت است و در این آیه اشاره شده است که این صدای بلند در جایی دور از منظر و مسمع دیگران ابراز شود تا جز خدا کسی آن را نشنود.^۶

در شبکه معنایی دعا، «ندا» به عنوان صورت آشکار عمل می‌کند؛ در حالی که «دعا» می‌تواند هم عمومی و هم خصوصی باشد، ندا عمدتاً بر جنبه آشکار و رسای آن دلالت دارد؛ از این رو می‌توان ندا را تجلی عینی و شنیداری دعا در حوزه عمومی قلمداد کرد که نقش مهمی در فراخوانی جمعی به سوی ارزش‌های دینی ایفا می‌نماید.

تحلیل و جمع‌بندی

واژه «ندا» و «دعا» در شبکه معنایی قرآن کریم، اگرچه هر دو بر ایجاد ارتباط دلالت دارند؛ اما از لحاظ شیوه اجرا و غایت تمایز معنایی آشکاری نشان می‌دهند. بر پایه تحلیل ریشه‌شناختی، «دعا» در اصل به معنای جلب توجه و تمایل طرف مقابل از طریق صوت یا کلام است، بدون آنکه لزوماً متضمن درخواست مشخصی باشد. این مفهوم، بر ایجاد پیوند وجودی تأکید دارد و ممکن است به صورت خفی یا آشکار انجام شود. در مقابل، «ندا» بر ابراز آشکار و رسای پیام از طریق بلندی صدا دلالت می‌کند و ذاتاً حامل محتوایی مشخص است.

«ندا» بر شیوه ابلاغ آشکار تأکید می‌کند. همچنین، در آیه «وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ»،^۷ «ندا»

۱. انبیاء / ۷۶.

۲. مائده / ۵۸.

۳. میبیدی، کشف الاسرار و عدة الابرار، ج ۳، ص ۱۶۰؛ ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۲، ص ۲۱۰.

۴. آل عمران / ۱۹۳.

۵. مریم / ۳.

۶. طباطبایی، المیزان، ج ۱۴، ص ۷.

۷. مائده / ۵۸.

به عنوان ابزار فراخوانی عمومی به نماز به کار رفته که نشان دهنده جنبهٔ اعلامی و رسایی آن است. از منظر کارکردی، «دعا» بیشتر وجهه وجودی و ارتباطی دارد و هدف آن ایجاد توجه و تقرب به خداست، حتی اگر بدون درخواست مشخصی باشد؛ در حالی که «ندا» وجهه اعلامی و ابلاغی دارد و هدف آن انتقال پیام به صورت آشکار و جمعی است؛ به عبارت دیگر «دعا» زمینه ارتباط را فراهم می‌کند و «ندا» پیام را در این زمینه منتقل می‌نماید.

این تحلیل نشان می‌دهد که این دو واژه در عین هم‌خانواده بودن مفهومی، دو مرحله مکمل در فرآیند ارتباط با خدا را تشکیل می‌دهند: نخست، ایجاد ارتباط و جلب توجه (دعا) و سپس، ابزار آشکار پیام (ندا).

چهار. واژه «نجوا»

واژه «نجوا» از ریشه «ن ج و» در زبان عربی، بر اساس تحلیل ابن فارس به طور خاص به معنای «السِّرْبَيْنِ اثْنَيْنِ» (رازگویی و سخن پنهانی میان دو طرف) است.^۱ این مفهوم در قالب‌های صرفی گوناگونی چون «نَجِيئْتُهُ»، «تَنَجَّوْا» و «انْتَجَوْا» ظهور می‌یابد که همگی بر ارتباط محرمانه و غیرعلنی دلالت دارند.

در متون دینی، «نجوا» (سخن پوشیده) به روشنی در تقابل با «ندا» (سخن آشکار) قرار گرفته است؛ چنان که در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَجَیْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا» عبارت «نَجِيئْتُمْ» به معنای سخنان درگوشی است^۲ و تفاوت سر و نجوا در آیه «أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ»^۳ آنچه در دل درون خود پنهان داشتند و آنچه به صورت سخن درگوشی به یکدیگر می‌گفتند؛^۴ نیز در *نهج البلاغه* آمده است: «فَإِذَا نَادَيْتَهُ سَمِعَ نِدَاكَ وَإِذَا تَجَیْتَهُ عَلِمَ نَجْوَاكَ».^۵ این تقابل، تمایز بنیادین بین دو شیوه ارتباطی را نشان می‌دهد: «ندا» به عنوان فراخوانی رسا و عمومی و «نجوا» به منزله مکالمه خصوصی و خفی.

این تمایز در مناجات شعبانیه نیز بازتاب یافته است، آنجا که در کنار واژگان هم‌خانواده دعا؛

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة* ج ۵، ص ۳۹۷.

۲. اینها نزلت فی الأغنیاء وذلک أنهم كانوا یأتون النبی ص فیکثرون مناجاته فأمر الله سبحانه بالصدقة عند المناجاة فلما رأوا ذلک انتهوا عن مناجاته فنزلت آیه الرخصة عن مقاتل بن حیان. (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۹، ص ۳۷۹)

۳. توبه / ۷۸.

۴. زمخشری، *الکشاف*، ج ۲، ص ۲۹۳.

۵. شریف رضی، *نهج البلاغه*، نامه ۳۱.

یعنی «دعا» و «ندا» از «نجوا» به عنوان شکلی خاص از مناجات یاد شده است: «وَأَسْمَعُ دُعَائِي إِذَا دَعَوْتُكَ، وَأَسْمَعُ نِدَائِي إِذَا نَادَيْتُكَ، وَأَقْبِلْ عَلَيَّ إِذَا نَجَيْتُكَ». این کاربرد، جایگاه «نجوا» را به عنوان عالی‌ترین و شخصی‌ترین شکل ارتباط با خدا که در آن بنده به صورت انفرادی و محرمانه با معبود خود رازگویی می‌کند - تثبیت می‌نماید.

تحلیل و جمع‌بندی

بر اساس تحلیل ارائه‌شده، واژه «نجوا» در شبکه معنایی دعا، کارکرد انحصاری و شخصی‌سازی ارتباط با خدا را نمایندگی می‌کند. در حالی که «ندا» جنبه عمومی و رسای دعا را پوشش می‌دهد، نجوا حوزه خصوصی و محرمانه این ارتباط را تعریف می‌نماید. این تمایز در عبارت «إِذَا نَجَيْتُهُ عَلِمَ نَجْوَاكَ» از نهج البلاغه به روشنی ترسیم شده است که در آن نجوا به عنوان شکلی از ارتباط که حتی نیاز به ابراز آشکار ندارد؛ بلکه مستقیماً توسط خداوند دریافت می‌شود، توصیف شده است.

از منظر معناشناختی، نجوا نهایت درونی شدن دعا را نشان می‌دهد. این مفهوم بیانگر آن است که ارتباط با خدا می‌تواند تا حد یک دیالوگ کاملاً شخصی و ناگفتنی پیش رود که در آن، زبان حال جایگزین زبان قال می‌شود. در مناجات شعبانیه، این جایگاه زمانی فعال می‌شود که بنده پس از مرحله دعا و ندا، به مقام «نَجَيْتٌ» می‌رسد و خداوند به او «أَقْبِلْ عَلَيَّ» می‌فرماید.

این تحلیل نشان می‌دهد که نجوا در کنار سایر مصطلحات شبکه معنایی دعا، طیف کاملی از ارتباطات انسانی با خدا را پوشش می‌دهد: از آشکارترین شکل (ندا) تا پنهان‌ترین صورت (نجوا). به این ترتیب، نجوا نه تنها یک واژه معادل؛ بلکه تکمیل‌کننده معنایی گفتمان دعا محسوب می‌شود که بعد عمیقاً شخصی و عرفانی ارتباط با خدا را نمایندگی می‌کند.

پنج. واژه «استغاثه»

واژه «استغاثه» از ریشه «غوث» در زبان عربی، به طور خاص بر درخواست کمک فوری و نجات در شرایط بحرانی دلالت دارد. بر پایه تحلیل ابن فارس این ریشه به مفهوم نصرت و امداد رسانی در هنگام شداید اشاره می‌کند.^۱

این معنای اولیه در آیه «إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ»^۲ در غزوه بدر به علت قلت رزمندگان

۱. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۰۰.

۲. انفال / ۹.

جبهه اسلام و کثرت دشمن که امیدی به پیروزی و راهی برای رهایی از دشمن سراپا مجهز به جز تضرع و زاری به درگاه الهی و استغاثه و طلب یاری در نصرت خدا ندارند،^۱ قابل مشاهده است و نیز در آیه «فَاسْتَغَاثُهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ»^۲ که استغاثه یکی از پیروان حضرت موسی عليه السلام را روایت می‌کند، به وضوح تجلی یافته است.

در ادعیه مأثوره نیز این مفهوم به کار رفته است؛ از جمله در عبارت «يَا غِيَاثَ مَنْ لَا غِيَاثَ لَهُ» که خداوند را به عنوان تنها مأوای بی‌پناهان توصیف می‌کند. این کاربرد، استغاثه را به عنوان شکل اعلامی درخواست کمک در حالات درماندگی مطلق تعریف می‌نماید.

در شبکه معنایی دعا، استغاثه وجه اضطراری و عاجل درخواست را نمایندگی می‌کند؛ در حالی که «دعا» می‌تواند دربرگیرنده درخواست‌های عمومی باشد، استغاثه خاص شرایط بحرانی و نیاز فوری به نجات است. این تمایز، استغاثه را به عنوان مکمل معنایی برای مصطلحات دیگر دعا، مانند: نجوا و ندا قرار می‌دهد که طیف کاملی از حالات ارتباطی انسان با خدا را پوشش می‌دهند.

تحلیل و جمع‌بندی

در تحلیل شبکه معنایی دعا، واژه «استغاثه» جایگاه منحصر به فردی را به عنوان عالی‌ترین سطح درخواست اضطراری اشغال می‌کند. این مفهوم که از ریشه «غوث» به معنای نجات و یاری در شتاید گرفته شده، در تقابل با سایر مصطلحات شبکه، حالتی از اضطرار و درماندگی مطلق را بیان می‌دارد؛ در حالی که «دعا» می‌تواند دربرگیرنده هرگونه مناجات و درخواست باشد و «نجوا» بر ارتباط محرمانه و شخصی دلالت کند، استغاثه فریادی است که از عمق بحران سر برمی‌آورد و نجات فوری را طلب می‌کند.

در بافت قرآنی، استغاثه اغلب حالتی جمعی دارد، چنان‌که در جنگ بدر مسلمانان به صورت گروهی از خدا یاری طلبیدند. این وجه جمعی، استغاثه را به «ندا» نزدیک می‌سازد؛ اما با تفاوت بنیادین در محتوا؛ در حالی که ندا می‌تواند برای فراخوانی عمومی به عبادت باشد، استغاثه همیشه حامل بار اضطراری و بحرانی است.

به این ترتیب، استغاثه در شبکه معنایی دعا، حلقه اتصال بین حوزه مادی و معنوی را تشکیل

۱. طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۴، ص ۸۰۸.

۲. قصص / ۱۵.

می‌دهد. این واژه همزمان هم به نجات فیزیکی از خطرات مادی اشاره دارد و هم به نجات معنوی از بحران‌های وجودی. این تحلیل نشان می‌دهد که استغاثه نه تنها یک واژه معادل؛ بلکه مکمل ضروری برای تکمیل طیف معنایی مصطلحات دعا است.

شش. واژه «ابتهاال»

واژه «ابتهاال» از ریشه «ب ه ل» بیانگر اوج تضرع و التماس در دعا با حالتی از رهاسازی کامل و توکل مطلق است. بر پایه تحلیل ابن فارس^۱ این مفهوم در ذیل «جنس من الدعاء» دسته‌بندی شده و دارای ویژگی‌های معناشناختی ممتازی است. راغب اصفهانی با تعریف ابتهاال به «الاسترسال و التضرع فی الدعاء»، بر حالت انفکاک از خود و تجرید از هرگونه وابستگی غیرالهی تأکید می‌ورزد.^۲ این معنای عمیق در آیه شریفه «ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ»^۳ که به واقعه مباحله اشاره دارد، متجلی شده است.

زمخشری با تفسیر «ابْتَهَلَ إِلَى اللَّهِ» به «تَضَرَّعَ وَاجْتَهَدَ فِي الدُّعَاءِ»، بر مؤلفه اجتهاد و اصرار در کنار تضرع پای می‌فشارد.^۴ این تفسیر، ابتهاال را از سایر صور دعا متمایز می‌سازد و آن را به «دعای مجاهدانه» نزدیک می‌کند. علامه طباطبایی نیز با اشاره به سیر تطور معنایی این واژه، برخلاف نظر برخی مفسران^۵ ابتهاال را در اصل به معنای لعنت دانسته؛ اما در استعمال قرآنی و روایی، به معنای دعای ملحانه و مصرانه به کار رفته است.^۶

در شبکه معنایی دعا، ابتهاال حلقه اتصال بین تضرع و عمل را تشکیل می‌دهد. در حالی که تضرع بیانگر حالت درونی فروتنی است، ابتهاال بر تجلی عملی این حالت در قالب دعایی پرشور و مصرانه دلالت دارد. همچنین، این واژه با «مباحله» که از همین ریشه است، پیوندی ناگسستنی دارد و نشان می‌دهد که ابتهاال می‌تواند کارکردی اجتماعی - حقوقی نیز داشته باشد که در آن، دو طرف برای کشف حقیقت، به داوری الهی متوسل می‌شوند.

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۱، ص ۳۱۰.

۲. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۱۴۹.

۳. آل عمران ۶۱/.

۴. زمخشری، *اساس البلاغه*، ص ۵۵.

۵. طوسی، *التبیین*، ج ۲، ص ۴۸۴؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲، ص ۷۶۲.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۲۲۴.

این تحلیل نشان می‌دهد که ابتهال در کنار سایر مصطلحات هم‌خانواده مانند: دعا، ندا و استغاثه، وجه متمایز اصرار و تجرید را به شبکه معنایی دعا می‌افزاید و آن را به‌عنوان عالی‌ترین درجه مناجات در منظومه ارتباطی انسان با خدا تثبیت می‌نماید.

تحلیل و جمع‌بندی

در تحلیل شبکه معنایی دعا، واژه «ابتهال» به‌عنوان عالی‌ترین درجه تجلی عرفانی و وجودی دعا عمل می‌کند که در آن، عناصر تجرید، اصرار و توکل مطلق به‌صورت همزمان حاضر هستند. این مفهوم با ایجاد پیوند بین حوزه فردی و اجتماعی دعا، نقش منحصر به فردی در تکمیل گفتمان قرآنی ایفا می‌نماید.

ابتهال از یک سو، وجه شخصی و عرفانی دعا را نمایندگی می‌کند که در آن، بنده با رهاسازی کامل از تعلقات دنیوی (استرسال) و با حالت تضرع شدید، به درگاه الهی پناه می‌برد. این جنبه، ابتهال را به «نجوا» نزدیک می‌سازد؛ اما در شدت و حدت التماس با نجوا تفاوت دارد. از سوی دیگر، ابتهال وجه اجتماعی و حق‌مدارانه دعا را نیز در بر می‌گیرد، چنان‌که در «مباهله» - به‌عنوان مصداق اعلا ابتهال - برای کشف حقیقت و تعیین حق از باطل به‌کار می‌رود. این ویژگی، ابتهال را به «ندا» پیوند می‌زند؛ اما بر جنبه داوری خواهی و طلب فصل الخطاب الهی تأکید می‌ورزد. در مقایسه با سایر مصطلحات شبکه «دعا» مفهوم عام درخواست را پوشش می‌دهد، «تضرع» بر حالت فروتنی تأکید دارد و «استغاثه» بر درخواست نجات در بحران متمرکز است؛ اما ابتهال ترکیبی منحصر به فرد از همه این عناصر را ارائه می‌دهد. این تحلیل نشان می‌دهد که ابتهال نه تنها یک واژه معادل؛ بلکه عنصر تکمیل‌کننده و تعالی بخش در شبکه معنایی دعا است که ابعاد عمیق عرفانی و اجتماعی ارتباط با خدا را یکپارچه می‌سازد.

هفت. واژه «ذکر»

واژه «ذکر» از ریشه «ذکر» در تحلیل راغب اصفهانی به معنای یادکردن است، خواه این یادکرد با زبان باشد یا با قلب و هر دو و خواه بعد از نسیان و فراموشی باشد.^۱ بر این اساس ذکر به دو قسم زبانی: بیان آشکار و گفتاری، مانند تلفظ نام خدا یا تلاوت آیات، و ذکر قلبی: حضور و استحضار درونی و یادآوری در قلب، در مقابل نسیان و غفلت قابل تقسیم است.

۱. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۳۲۸

در قرآن مجید و روایات، ذکر معانی گسترده‌ای دارد: ذکر خدا شامل تسبیح، تحمید، تهلیل، تکبیر و دعاست. ذکر قرآن، تلاوت آیات و تدبر در آنهاست و ذکر پیامبران و اولیای خدا، یادآوری زندگی و سیره آنان است. آیه «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ»^۱ بیانگر آن است که ذکر خدا، سبب یادآوری خداوند از بنده می‌شود.

ذکر در شبکه معنایی دعا به عنوان پایه و مقدمه دعا عمل می‌کند: ذکر قلبی زمینه‌ساز حضور انسان در محضر خداست. ذکر زبانی زمینه‌ساز بیان مناجات و دعاست و بدون ذکر، دعا به صورت کامل محقق نمی‌شود.

ذکر تنها یک «عمل زبانی» نیست؛ بلکه فرآیند مستمر شناختی - عاطفی است که همه ابعاد ارتباط با خدا را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این مفهوم، پل ارتباطی بین حوزه فردی و جمعی عبادت است و زیرساخت همه مصطلحات دعا، مانند: ندا، نجوا و استغاثه محسوب می‌شود.

بر اساس روایت امام صادق علیه السلام^۲ ذکر در سه سطح به هم پیوسته تحقق می‌یابد که هر یک مکمل دیگری است. در پایه‌ای‌ترین سطح، ذکر زبانی قرار دارد که به بیان آشکار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» اطلاق می‌شود. این سطح، گرچه برای ارتباط با خدا ضروری است؛ اما کافی نیست و تنها هنگامی به کمال می‌رسد که با ذکر قلبی همراه شود؛ یعنی با اخلاص و حضور قلب توأم گردد؛ اما کامل‌ترین تجلی ذکر در ذکر عملی است که در قالب «حَجْرُهُ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ» متبلور می‌شود؛ به این معنا که ذکر واقعی باید به‌گونه‌ای در جان و روح انسان نفوذ کند که او را از محرّمات بازدارد و به سوی طاعات سوق دهد.

این سه سطح، در واقع مراتب یک حقیقت واحد هستند: ذکر زبانی بدون ذکر قلبی، همچون پیوسته‌ای بدون مغز است، و ذکر قلبی بدون تجلی عملی، ناقص و بی‌ثمر می‌ماند؛ به عبارت دیگر، ذکر کامل آن است که از زبان آغاز شود، بر قلب مستقر گردد و در نهایت در رفتار و کردار متجلی شود. این نگاه جامع، نشان می‌دهد که ذکر در منظومه اسلامی، تنها یک عمل عبادی مجرد نیست؛ بلکه ابزار تربیت و تحول وجودی انسان است که همه ابعاد وجودی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در مقایسه با سایر مصطلحات، ذکر نسبت به «دعا» عام‌تر است؛ زیرا هر دعایی مستلزم ذکر است؛ اما هر ذکر لزوماً به معنای دعا منجر نمی‌شود. این تحلیل نشان می‌دهد که ذکر هسته

۱. بقره / ۱۵۲.

۲. قال الصادق علیه السلام: مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُخْلِصًا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَإِخْلَاصُهُ أَنْ تَحْجُرَهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ. (ابن بابویه قمی، التوحید،

مرکزی شبکه معنایی دعا را تشکیل می‌دهد که هم به عنوان پیش‌نیاز و هم به عنوان تقویت‌کننده سایر اشکال ارتباط با خدا عمل می‌کند.

تحلیل و جمع‌بندی

ذکر در شبکه معنایی دعا، نقش پایه‌ای و یکپارچه‌کننده ایفا می‌کند. این مفهوم دوساحتی - با وجوه قلبی (حضور باطنی) و زبانی (بیان آشکار) - شرط ضروری برای تحقق هرگونه ارتباط با خداوند است. بر خلاف «دعا» که مستلزم درخواست است، ذکر به حضور محض و آگاهانه در محضر الهی اشاره دارد و زمینه تضرع، ندا و دیگر اشکال دعا را فراهم می‌سازد.

ذکر همچنین پل ارتباطی بین ابعاد فردی و جمعی عبادت است: از سویی با «ذکر خفی» به تجربه شخصی می‌پردازد و از سوی دیگر با «ذکر جلی» به عبادت جمعی شکل می‌بخشد. به تعبیر راغب اصفهانی، ذکر افزون بر کارکرد یادآوری، ابزار مقابله با غفلت و ابقای حضور الهی در ضمیر انسان است. این تحلیل نشان می‌دهد که ذکر هسته مرکزی شبکه دعا است که هم مقدم بر دیگر مصطلحات است و هم آنها را تقویت می‌کند.

هشت. واژه «عبادت»

واژه «عبادت» از ریشه «عبد» به‌طور خاص بر اوج خضوع و تذلل در برابر معبود دلالت دارد. بر پایه تحلیل ابن‌فارس این ریشه بر مفهوم «نرمی و خواری» (لین و ذُل) اشاره دارد و «عبد» به معنای مملوک است.^۱ راغب اصفهانی با تمایز نهادن بین «عبودیت» (اظهار تذلل) و «عبادت» (غایت تذلل)، عبادت را عالی‌ترین درجه بندگی می‌داند که تنها شایسته ذات الهی - که دارای غایت افضال است - می‌باشد.^۲ این تعریف در آیه «أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ»^۳ تجلی یافته که عبادت را منحصر به خداوند می‌کند.

در شبکه معنایی دعا، «عبادت» حالت کلی و فراگیر رابطه عبد و معبود را نمایندگی می‌کند و سایر مصطلحات مانند: دعا، مناجات و ذکر به‌عنوان زیرمجموعه یا جلوه‌های آن عمل می‌کنند؛ به عبارت دیگر، عبادت چتر مفهومی است که همه اشکال ارتباط انسان با خدا - از نیایش و

۱. ابن‌فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۴، ص ۲۰۶.

۲. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۵۴۲.

۳. *إسراء* / ۲۳.

ستایش تا اطاعت و بندگی - را در بر می‌گیرد. این مفهوم، هم شامل ابعاد قلبی مانند خضوع درونی و هم ابعاد عملی مانند انجام فرایض را شامل می‌گردد.

در آیه شریفه «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»^۱ رابطه جاننشینی معناداری بین دو مفهوم «دعا» و «عبادت» برقرار شده است. خداوند در ابتدا با امر به دعا (ادْعُونِي) آن را به عنوان مصداق عینی و عالی عبادت معرفی می‌کند و سپس در ادامه همان جمله، استکبار از «عبادت» را معادل استکبار از همان «دعا» می‌داند. این کاربرد نشان می‌دهد که دعا نه تنها یک عمل عبادی است؛ بلکه هسته مرکزی و تجلی کامل عبادت است؛ به عبارت دیگر، عبادت بدون دعا ناقص است و دعا، عالی‌ترین شکل تحقق عبودیت در برابر خداوند محسوب می‌شود. این رابطه از یک سو بر عام بودن عبادت (به عنوان چتر مفهومی) و از سوی دیگر بر خاص بودن دعا (به عنوان بارزترین مصداق آن) دلالت دارد.

ویژگی ممیز عبادت در مقایسه با سایر مصطلحات، جامعیت و غایت بودن آن است؛ در حالی که «دعا» بیشتر بر درخواست و مناجات تأکید دارد، عبادت همه این عناصر را در جهت تحقق بندگی محض یکپارچه می‌سازد. از این رو، می‌توان عبادت را به عنوان هدف نهایی همه مفاهیم شبکه دعا در نظر گرفت که همه آنها در نهایت در مسیر تحقق عبودیت الهی قرار می‌گیرند.

تحلیل و جمع‌بندی

در تحلیل شبکه معنایی دعا، واژه «عبادت» به عنوان هسته مرکزی و غایت نهایی همه مفاهیم این شبکه عمل می‌کند. این مفهوم با دارا بودن دو بُعد اساسی قلبی (خضوع درونی) و عملی (اطاعت بیرونی)، چارچوب جامعی از رابطه عبد و معبود را ترسیم می‌کند که سایر مصطلحات در ذیل آن قرار می‌گیرند.

عبادت همه وجوه دعا را در یک کل منسجم می‌کند و به آنها جهت می‌بخشد؛ به عبارت دیگر، عبادت تنها یک عمل در بین دیگر اعمال دعایی نیست؛ بلکه حالت وجودی است که تمامی اشکال ارتباط با خدا باید در نهایت به آن بینجامد.

این نقش کلیدی در آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي ...»^۲ به وضوح قابل مشاهده است، جایی

۱. غافر/ ۶۰.

۲. غافر/ ۶۰.

که عبادت به عنوان معیار نهایی پذیرش یا طرد انسان مطرح شده است. همچنین، در آیه «أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ»^۱ عبادت به عنوان غایت اصلی رسالت پیامبران معرفی شده است. در نتیجه، عبادت در شبکه معنایی دعا چتر مفهومی است که دایره شمول همه مصطلحات دیگر را تعیین می‌کند، معیار ارزش‌گذاری سایر اعمال عبادی محسوب می‌شود و غایت حرکت وجودی انسان به سوی خداوند است. این تحلیل نشان می‌دهد که بدون درک جایگاه عبادت، نمی‌توان به درک کاملی از شبکه معنایی دعا دست یافت.

نتیجه

نتایج این پژوهش که با هدف تفسیر آیه «ادعونی استجب لکم» با محوریت شبکه معنایی دعا در قرآن کریم صورت پذیرفت، نشان داد که مفاهیم مرتبط با دعا در قرآن، در قالب یک ساختار نظام‌مند و سلسله‌مراتبی و با روابط معناشناختی مشخصی سازمان یافته‌اند. قرآن کریم یک سیستم به هم پیوسته از مفاهیم را ارائه می‌دهد که شناخت این روابط، درک عمیق‌تری از معارف دینی در اختیار ما قرار می‌دهد. مهم‌ترین دستاورد نوآورانه این پژوهش، کشف و ترسیم نقشه جامع ارتباطی بین مصطلحات کلیدی این شبکه است که پیش از این عمدتاً به صورت مجزا و منفک مورد بررسی قرار می‌گرفتند. یافته‌ها حاکی از آن است که «ذکر» به عنوان پایه شناختی و زیرساخت شبکه عمل می‌کند و زمینه لازم برای تحقق «دعا» را فراهم می‌سازد. «دعا» به عنوان هسته مرکزی، نقش رابط بین لایه‌های مختلف را ایفا کرده و به «مناجات» (جنب درونی)، «ندا» (جنبه آشکار و جمعی)، «استغاثه» (جنبه اضطراری)، «ابتهال» (جنبه عرفانی) و ... جهت می‌بخشد. همه این مفاهیم در نهایت در ذیل «عبادت» به عنوان غایت نهایی و چتر مفهومی جامع، وحدت می‌یابند. این تحقیق، تلاش نموده تا به ارائه الگویی پویا و چندلایه از ارتباط انسان با خدا را بر پایه آیات و روایات تفسیری ارائه نماید و همه ابعاد این رابطه را در یک منظومه به هم پیوسته تبیین نماید. همچنین، تحلیل ریشه «دعو» و کشف ارتباط عمیق آن با سایر ریشه‌ها مانند «غوث» (در استغاثه) و «ب‌هل» (در ابتهال)، گامی در راستای معناشناسی تطبیقی مصطلحات قرآنی است.

این شبکه دارای یک ساختار طبقه‌بندی شده است: سطح اول: ذکر (مقدمه و پایه)، سطح میانی: دعا (هسته مرکزی)، سطح پیشرفته: مناجات، ندا، استغاثه، ابتهاج (اشکال خاص دعا) و سطح نهایی: عبادت (هدف غایی) آن است.

آیه ۶۰ سوره غافر: «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» به عنوان قلب این شبکه عمل می‌کند و همه مفاهیم حول آن معنا می‌یابند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
 - نهج البلاغه. گردآوری شریف رضی. تصحیح صبحی صالح. قم: دار الهجرة.
 - امام سجاده علیه السلام. صحیفه سجادیه.
 - ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۴ ش). التوحید. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 - ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دار الکتب العلمیه.
 - ابن فارس، احمد (۱۳۶۳ ش). معجم مقاییس اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
 - امینی، فریده (۱۳۹۲ ش). معنشناسی امام در قرآن. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه الزهراء علیها السلام.
 - حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.
 - خوانین زاده، محمدعلی (۱۳۹۰ ش). معنشناسی اسماء الله در قرآن کریم. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
 - راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت و دمشق: دار العلم و الدار الشامیه.
 - زمخشری، جارالله محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتب العربی.
 - زمخشری، جارالله محمود بن عمر (۱۴۱۹ ق). اساس البلاغه. بیروت: دار الکتب العلمیه.
 - سید بن طاووس، علی بن موسی (بی تا). لهوف. قم: دلیل ما.
 - شفیع زاده، مرضیه، پروین بهارزاده و فتحیه فتحی زاده (۱۳۹۳ ش). معنشناسی کلمه در قرآن کریم با تأکید بر روابط همنشینی و جانیشینی. پژوهش های قرآن و حدیث. ۴۷ (۱). ۱۳۰-۹۹.
- <https://doi.org/10.22059/jqst.2014.51935>
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه اعلمی.
 - طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصرخسرو.
 - طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۰۰ □ فصلنامه مطالعات تفسیری، سال ۱۶، پاییز ۱۴۰۴، ش ۶۳

- قمی، عباس (۱۳۸۲ ش). مفاتیح الجنان. قم: مشهور.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۲ ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میبیدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ ش). کشف الاسرار و عدة الایار. تهران: امیرکبیر.
- نکونام، جعفر (۱۳۹۰ ش). درآمدی بر معناشناسی در قرآن. قم: نینوا.

